

Rehabiliteringsforskning på efterkälken?

Om behovet av ny kunskap i ett snabbt föränderligt arbetsliv

Gunnel Färm

Generaldirektören för Rådet för arbetslivsforskning (RALF) Gunnel Färm ger här överblick över arbetslivsinriktad forskning som forskningsfält och behovet av tvärvetenskapligt samarbete över fakultetsgränserna och med företag och myndigheter. På Centret och professuren - som finansieras av RALF - ställs stora förhoppningar.

Kort presentation av Rådet för arbetslivsforskning

Dagens symposium ser jag som startpunkten för det nyinrättade Rikssentrum för Arbetslivsinriktad Rehabilitering och också som ett viktigt led i inrättandet av den professur som utgör kärnan i detta centrum, en professur som ju finansieras av Rådet för arbetslivsforskning (RALF). Detta råd, som har ett bredare uppdrag än forskningsråden, skall bland annat vidareutveckla och förnya den arbetslivsforskning som för 25 år sedan grundlades av Arbetsskyddsfonden och senare Arbetsmiljöfonden.

Rådet för arbetslivsforskning inrättades den 1 juli 1995. Det är landets centrala myndighet för planering, initiering och stöd till forskning och utveckling inom arbetslivsområdet. Den forskning och utveckling som finansieras skall ha relevans för arbetslivets utformning, för samhällets arbetslivspolitik och myndighetsutövning, för utvecklingsinsatser och förebyggande arbete på arbetsplatserna samt för den enskildes hälsa och välbefinnande.

Man ifrågasätter ibland nyttan av forskning. Men just i det här fallet, när det gäller rehabilitering, kan ju faktiskt nyttan direkt uppskattas och prissättas - nämligen med den miljardprislapp det kostar att ha människor långtidssjukrivna!

Rådets huvuduppgifter är att:

- utarbeta övergripande program för forskning och

utveckling, samt utifrån dessa stödja FoU-projekt,

- svara för att den finansierade verksamheten återkommande följs upp och utvärderas

- stödja långsiktig kunskapsuppbbyggnad med mångvetenskaplig inriktning,

- främja forskning om kvinnors villkor i arbetslivet,

- informera om verksamheten och resultaten av FoU som får stöd,

- främja internationellt samarbete och erfarenhetsutbyte.

Rådet finansierar forskning och utveckling genom tre program: arbetsmiljö, arbetsorganisation och arbetsmarknad.

Arbetsmiljöprogrammet behandlar forskning och utveckling för hälsa och säkerhet i arbetslivet, bland annat arbetsmedicinska frågor kring kemiska hälsorisker, buller och vibrationer, elektromagnetiska fält, olycksfall, riskhantering, system- och produktutveckling samt utveckling av provningsmetoder.

Arbetsorganisationsprogrammet tar upp frågor kring FoU om organisation och ledarskap, deras samspel med ny teknik, betydelsen för lärande och kompetensutveckling samt effekter för jämställdhet och hälsa. Syftet är att förbättra arbetsvillkoren och främja kvalitet och produktivitet.

Det tredje programmet - *arbetsmarknad* - innefattar FoU om arbetsmarknadens utveckling och reglering, professionalisering och segmentering, möjligheter att motverka diskriminering och utanförskap, betydelsen av arbetslivsinriktad rehabilitering samt funktionshinder i arbetslivet. Dessutom har vi initierat en särskild satsning på forskning om tillkomsten av nya jobb. Tänk om forskarna skulle kunna illustrera jobbens skapelseprocess på samma sätt som fotografen Lennart Nilssons unika studier av barnets tillblivande!

Merparten av stödet till forskning och utveckling ges i form av bidrag till projekt. Relevans för arbetsliv, kvalitet och långsiktighet är viktiga förutsättningar för stöd. Rådet kan också stödja program och centumbildningar av tvärvetenskaplig karaktär. I sådana fall

liksom i andra särskilda fall och efter diskussion med berörd högskola kan rådet ge stöd till forskartjänster utan direkt projektanknytning - från professur till doktorandtjänster.

Som jag nämnt ingår alltså forskning och utveckling avseende arbetslivsinriktad rehabilitering i arbetsmarknadsprogrammet. Närmare bestämt inom delområdet "Arbetsförmåga, rehabilitering och rätten till arbete". Utgångspunkten för detta delprogram är allas rätt till arbete. Begrepp som arbetsförmåga, arbetsskada, handikapp och funktionshinder, särskilt hur de används som bas för diagnos och åtgärder, är ett viktigt forskningsområde.

Rehabiliteringsarbetets samhälleliga förutsättningar och arbetssätt utgör ett annat angeläget område.

Arbetslivsforskning på efterkälken?

Innan jag går in mer i detalj på vilken forskning rådet prioriterar och finansierar inom rehabiliteringsområdet tänker jag beröra vad den snabba förändringstakten i arbetslivet får för konsekvenser när det gäller behov och utmaningar inom rehabiliteringsområdet.

Vi vet alla att det idag sker en grundläggande förändring i arbetets organisering, innehåll och kunskapskrav. Det livslånga jobbkontraktet tillhör det svenska arbetslivets historieavdelning. Över 500.000 jobb försvann under det tidiga nittiotalets strukturstress. Idag skulle det behövas 650.000 nya jobb för att återställa den balans som fanns på arbetsmarknaden i början av detta årtionde. I slutet av 80-talet ledde Anna-Greta Leijon den stora arbetsmiljökommissionen, vars syfte var att ta bort de 400.000 sämsta jobben. Även om arbetsmiljön - åtminstone i fysisk mening - har förbättrats de senaste åren, så är det inte säkert att det var just de "Leijonmärkta" jobben som försvann.

Ett av de redskap som statsmakterna tillskapade för att möta kraven på en bättre arbetsmiljö och en mer effektivt fungerande rehabilitering var Arbetslivsfonden som totalt omsatte 11 miljarder till stöd för utveckling och förändringsarbete på över 25.000 arbetsplatser i Sverige - och då är ändå inte företagens egna kostnader medräknade. Det var en internationellt sätt unik satsning på ett utvecklat arbetsliv som efter genomförandet 1990 till 1995 har utsatts för en rad olika utvär-

deringar och granskningar. Jag skall i detta sammanhang inte fördjupa mig i effekterna av denna omfattande satsning, som delvis fått efterföljare i en del av de utvecklings- och förändringsprojekt som nu bedrivs med stöd av EU-medel, framför allt Mål 4-verksamheten och gemenskapsinitiativet ADAPT.

Sidovagn eller integrerad modell - erfarenheter av Arbetslivsfonden

Det koncept som arbetslivsfonden valde var i sig intressant och utmanande. Istället för att starta projekt som enbart inriktade sig på rehabilitering och arbetsmiljöförbättringar valde man en integrerad syn. Arbetsmiljöarbete och rehabilitering fick inte bli en sidovagn eller ett parallellt stödprogram. Det borde bli en naturlig del i företagets utveckling. Tankandet gick i själva verket längre än så. Genom en effektiv arbetsorganisation med mänskliga förtecken kunde man också minska arbetsskador och motverka utslagning eller utestängning av olika grupper.

Den grundläggande synen var att en effektiv arbetsorganisation också förutsätter eller till och med främjar en bra arbetsmiljö. Istället för att arbetsmiljöarbetet skulle fungera som städgumma och sopa upp resterna av en alltför dåligt planerad arbetsmiljö borde en god miljö - både internt och externt - ses som ett genuint inslag i företagets affärsidé. En god arbetsmiljö och en effektiv arbetsorganisation är myntets två sidor. Kan-ske skulle man även säga att de befinner sig i ett yin- och yangförhållande - ett dynamiskt sammanhang. Satsar vi alltför mycket på att säkra arbetsmiljön i en traditionellt formalistisk och kontrollerande anda minskar inte bara effektivitet och kvalitet i produktionen.

De företag som inte utvecklar en modern och flexibel arbetsorganisation riskerar att slås ut snabbare, just genom sin brist på anpassning. Å andra sidan kan man inte bara låta effektivitet och produktionsvolymerna styra utan hänsyn till de anställdas arbetstider, arbetsmiljö eller möjligheter till utveckling i jobbet. En stor utmaning inför nästa sekel är att skapa fungerande balans - i den kinesiska yin- och yangmodellens anda där mänskliga hänsyn och produktionsteknikens krav finner varandra i en ny och konstruktiv anda. Det behövs inte

Den grundläggande synen var att en effektiv arbetsorganisation också förutsätter eller till och med främjar en bra arbetsmiljö

Flexibilitet bör dock ses som ett ömsesidigt kontrakt där både arbetsgivare och arbetstagare måste anpassa sig till nya villkor

minst mot bakgrund av det faktum att en god personalhushållning och en utvecklande arbetsmiljö är ett sätt att minska produktionskostnaderna för företaget och på sikt de sociala kostnaderna för samhället.

Satsningen på en modern och flexibel arbetsorganisation bör fortfarande ses som en väg till det goda arbetet. Flexibilitet bör dock ses som ett ömsesidigt kontrakt där både arbetsgivare och arbetstagare måste anpassa sig till nya villkor. Det är en erfarenhet vi gjort i anslutning till arbetet med EUs grönbok om arbetsorganisation och arbetstider och i ett gemensamt arbets-tidsprojekt med arbetsmarknadsdepartementet.

En utveckling som man också bör ta med i beräkningen är att en mer effektiv arbetsorganisation kan leda till minskade personalbehov och en intensifiering av arbetsinsatsen för de anställda i form av ökad sjuk-närvaro och mer övertid.

Nära kopplat till den kvalitets- och kundorientering som ligger i just-in-timebegreppet är TQM - Total Quality Management - eller ISO-9000-certifieringar. Då skall man ha i åtanke att det ibland finns ett icke tydlig-gjort samband mellan TQM och andra begrepp som downsizing eller out-sourcing.

Sedan började idéerna om de trimmade organisationerna, kanske med idrottsvärlden som förebild. Vi fick lära oss begreppet lean organization och sedermera att lean organization means mean organization. Förra året var några av mina medarbetare på en konferens i Tyskland och där talade man livligt om Lean Verwaltung ...

Men bantningen av arbetsorganisationen kan också gå för långt.

Nu höjs många varnande röster mot att svenskt näringsliv (och förvaltning) hamnat i anorektiska åter-vändsgränder. Organisationen trimmas så hårt att det inte finns utrymme för nyrekrytering, lärlingsskap, sjuk-ledighet eller föräldraledighet. Och knappast heller för de grupper som inte visar högsta betyg i anställningsbarhet, yrkeskunnande, flexibilitet och social kompetens.

Går det att hinna ikapp?

Undertiteln till temat för dagens symposium är att ny kunskap ger utveckling. Det är en bra och positiv ut-

gångspunkt både för forskaren och samhället och givetvis också för sektorsforskningsfinansiärer. Sett från rådets utgångspunkt finns dock en omvänd relation - ny kunskap kan också ge avveckling. Utvecklingen av en allt effektivare arbetsorganisation har också sitt sociala pris. Bakom varje nytt modeord i management-världen finns också en social kostnad eller ett socialt underskott som samhället, föreningslivet och anhöriga få ta hand om.

Frågan är dock om forskningen hinner ikapp det snabbt föränderliga arbetslivet. Med en viss förenkling kan man tala om att några parallella förlopp har kommit ur fas:

- avvecklingen av jobb går fortare än tillkomsten av nya jobb
- inskolnings- eller lärlingstiden minskas i många företag - man vill ofta ha anställda som kan fungera direkt
- arbetslivet förändras allt snabbare vilket gör att rehabiliteringen kommer i otakt
- forskningen hinner inte ikapp verkligheten vilket skapar problem i kunskapsförmedlingen.

Dessutom kräver omställningsarbetet olika tid för olika grupper. Unga, flexibla och välutbildade söker eller skapar sina egna jobb. Något äldre grupper med kvalificerad yrkeskunskap behöver omskolning vilket kan ta mellan ett halvt, ett eller flera år. Lågutbildade ungdomar eller vuxna kan behöva minst ett par-tre års omställningstid, men det är inte säkert att deras kompetens räcker till för den framtida arbetsmarknaden. Yrkesrelaterad eller medicinsk rehabilitering är också en tidskrävande process men en minst lika stor utmaning ligger i att finna eller skapa jobb som passar dessa grupper.

Långtifrån alla ungdomar och vuxna på arbetsmarknaden framstår som fria agenter i den bemärkelse som tagits upp av SIFOs stora forskningsprojekt om arbetslösheten och den dolda världen. I projektet där rådet i andra steget var delfinansiär - det gäller ju också att våga sig ut på metodiskt oprövad mark - lades stor uppmärksamhet vid de arbetslösas inställning till arbete och förändring, dels längs skalan förändringsbenägenhet, dels på linjen från att sitta och vänta på jobb till att aktivt skapa jobb.

En intressant kontrast eller kanske komplement till SIFO-studien är två projekt som rådet finansierat vid SCB. I det första projektet gjordes en kartläggning av andelen funktionshindrade i arbetskraften. Den kartläggningen visade att varannan handikappad var arbetslös och minst var sjunde anställd hade funktionshin-

Omkring två av tre handikappade angav att funktionshindret medförde att arbetsförmågan var nedsatt

der. Omkring en femtedel av funktionshindren emarade från arbetsskada och nästan 40% handlade om sjukdom eller medfödda funktionshinder.

Omkring två av tre handikappade angav att funktionshindret medförde att arbetsförmågan var nedsatt. Samtidigt finns det givetvis stora grupper funktionshindrade med god utbildning och kompetens som diskrimineras genom det faktum att de är funktionshindrade, inte att de saknar kompetens. Det kommer således att ställas stora krav på samhället, arbetsgivarna och individen om vi skall förverkliga idén om ett arbetsliv tillgängligt för alla.

Ett annat angeläget SCB-projekt som rådet finansierat gäller tillskapande av en longitudinell databas för utbildning, inkomst och sysselsättning, som bygger på att utnyttja befintliga dataregister hos SCB och vissa andra myndigheter. Bakgrunden till detta projekt ligger i den dramatiskt förändrade arbetsmarknaden under 90-talet med påtagliga konsekvenser för människors arbete, försörjning och välfärd. Särskild uppmärksamhet ägnades etableringen och anknytningen till arbetslivet, den interna rörligheten och inträdet och utträdet på arbetsmarknaden. Försörjningsvillkor från lön från förvärsarbete över social inkomst till egenföretagare eller självanställning belyses också. Utbildning och kompetensfrågor är viktiga - vilket ger nya vinklar på den gamla tredelningen mellan närande, tärande och lärande.

Arbetslivsinriktad rehabilitering som forskningsfält

Modern rehabilitering är tvärvetenskaplig och innehåller såväl medicinska, beteendevetenskapliga och sociala aspekter som aspekter på arbetsplatser och arbetsorganisation. Detta betyder att forskningen måste ske genom samverkan över fakultetsgränserna och att företag och myndigheter å ena sidan och universitet och högskolor å den andra måste samarbeta.

Kostnaderna för långtidssjukskrivningar, arbetsskador och förtidspensionering ökade dramatiskt i slutet av 80-talet. Kostnaderna för sjukpenning enligt både den obligatoriska försäkringen och arbetsskadeförsäkringen

samt förtidspensioner och sjukbidrag ökade från 34 miljarder kronor 1987 till 67 miljarder 1991. För att få underlag för ökade satsningar på arbetslivsinriktad rehabilitering tillsatte rådets föregångare Arbetsmiljöfonden 1993 en särskild expertgrupp, som fick i uppdrag att kartlägga kunskapsläget utifrån ovannämnda aspekter. En litteratursökning gjordes, vilken innefattade all relevant litteratur under de senaste tio åren.

Prioriterade insatser

Denna litteraturgenomgång gav exempel på rehabiliteringsområden som var i behov av utveckling.

Expertgruppen föreslog att följande insatser skulle prioriteras:

- Etablerande av en databas över skrifter om rehabilitering med kontinuerlig uppföljning. Detta skulle underlätta bedömningen av FoU-projekt.
- Uppföljning av beviljade rehabiliteringsprojekt från Arbetsmiljöfonden.
- Förteckning över andra anslagsgivare; ett kontaktnät för samarbete.
- Följa utvecklingen i landet beträffande sjukskrivning, sjukpensionering och arbetslöshet i samarbete med Riksförsäkringsverket.

Områden där forskning behöver utvecklas

Vissa delar av forskningen ansågs behöva utvecklas. Det skall här sägas att expertgruppen inte tog ställning till finansieringen av projekten, förvisso faller många av förslagen inte inom rådets ansvarsområde. Områdena är följande:

Rehabiliteringen sker mot bakgrund av funktionsnedsättning, aktivitetsoförmåga och handikapp och den bör utvärderas gentemot dessa begrepp. För detta behövs konstruktion och utveckling av validerande instrument för att t ex kunna definiera riskfaktorer som leder till långtidssjukskrivning och sjukpensionering.

Diagnostiken av olika smärttillstånd i muskler och senor är relativt oklar och behöver vidareutvecklas.

Evaluering av vilken typ av rehabiliteringsprogram som passar för patienter med en viss diagnos vid smärta i muskler och/eller senor. Vad är t ex träningseffekten på sjuk vävnad? Vid vilka tillstånd är det meningsfullt att träna och vid vilka är träning eventuellt en försämrande faktor? Vilken träningstyp och vilken frekvens är optimal?

Effekterna av multidisciplinära rehabiliteringsprogram vad gäller sjukfrånvaro, sjukvårdskonsumtion, livskvalitet mm bör utvärderas. Rehabilitering är multi-

disciplinär och en uppföljning bör särskilja de olika momenten i rehabiliteringen för att ge underlag till kostnadseffektiva åtgärder. Speciell analys för vidmakthållande av vidtagna åtgärder måste utforskas. Långtidseffekter och ekonomiska effekter av rehabiliteringsinsatser måste göras. Vilka inslag i en rehabilitering är effektiva?

Arbetsorganisation och arbetsuppläggning i relation till rehabilitering måste studeras. Detta gäller för samtliga diagnoser. För hjärt- och kärlsjukdomar samt astma finns få studier idag. Astma ökar oroande i samhället, relationen till arbetsplatsen är okänd och behöver studeras.

Rehabilitering av traumapatienter måste ses över. Traumapatienter är ofta unga, vilket ger många förlorade år vid en eventuell förtidspensionering. Skallskaderehabilitering är eftersatt.

Ett centrum för rehabiliteringsforskning

Expertgruppen föreslog att ett centrum för rehabiliteringsforskning skulle inrättas. Anledningen till detta anges vara:

Strukturförändringar och ekonomiska nedskärningar inom hälso- och sjukvården gjorde att rehabiliteringsforskningen måste intensifieras.

Forskningen är multidisciplinär och måste innehålla en mängd ämnesområden. I flera länder har man satsat på fristående centra för att hålla ihop denna forskning på ett meningsfullt och kostnadseffektivt sätt.

Professur i rehabiliteringsforskning

Expertgruppen föreslog vidare att en professur i rehabiliteringsforskning, vilken ansvarar för ovan nämnda centrum, skulle inrättas av rådets föregångare Arbetsmiljöfonden. Och den handsken var jag inte sen att ta upp i fondens efterföljare RALF.

Rehabiliteringen har i skuggan av arbetslösheten fått en alltmer undanskymd roll. Detta har visat sig bl a genom att rehabiliteringsanläggningar har fått läggas ner och att utvärdering av rehabilitering nu sker i begränsad omfattning, men problemet med de aktuella sjukdomarna har inte förändrats. Dagens arbetslivsinriktade rehabilitering bygger i stor utsträckning på modeller som utvecklades under 1980-talet. Då rådde stor

optimism om rehabiliteringens möjligheter och om möjligheten att förebygga ohälsa via företagshälsovård och arbetsmiljöförbättringar. Sysselsättningen var hög, arbetslösheten var låg och antalet personer med osäkra anställningar var också litet. Samtidigt var antalet sjukskrivna högt och antalet långvariga sjukskrivningar och förtidspensioneringar ökade. Idag är dessa villkor radikalt förändrade. Arbetsmarknadsläget har försämrats och lett till kraftigt minskad sysselsättning, ökad arbetslöshet och ett större antal osäkra anställningar. Detta har skapat större svårigheter för den arbetslivsinriktade rehabiliteringen som starkt betonar arbetsplatsens och arbetsgivarens roll.

Arbetslivsinriktad rehabilitering - trosskompani eller målsökande missil?

Vilken roll skall den arbetslivsinriktade rehabiliteringen spela på den framtida arbetsmarknaden? Det är en fråga som vi gärna såg att rehabiliteringsforskarna ägnade lite större uppmärksamhet åt. I nuläget verkar det som om man föredrar att följa specifika grupper där det finns etablerade behandlingsmetoder som man vill förfina på marginalen. Om det finns ett jobb längre fram i tunneln tänker man inte så mycket på. Rehabiliteringsverksamheten blir en underleverantör till försäkringskassan som gör en arbetsförmågebedömning och där arbetsförmedlingen bedömer individens anställningsbarhet. Risken är dock att kraven på arbetsförmåga, anställningsbarhet och social kompetens och flexibilitet bedöms på olika sätt av skilda lokala aktörer och att individen med nedsatt arbetsförmåga hamnar i en rundgång mellan olika regelsystem och försörjningsvillkor.

Skall den arbetslivsinriktade rehabiliteringen fungera som ett trosskompani - ett statligt eller kommunalt skyddat reservat för dem som inte orkar eller hinner med i den uppskrivade takten i det moderna arbetslivet? Eller skall den fungera som en målsökande robot eller snarare kanske som en snäll missil som söker upp de nya jobben och försöker skapa konstruktiva arbetsvillkor för alla människor oberoende av kön, ålder, etnisk bakgrund eller funktionshinder?

I gårdagens arbetsliv fanns möjligheter att skapa meningsfulla jobb för människor med funktionshinder eller nedsatt arbetsförmåga. Det fanns ett företag - förvaltningen eller fabriken som man kunde gå till - en arbetsmiljö med arbetskamrater och gemenskap. Det fanns också en större inskolningsarena för ungdomar, handikappade eller invandrare. I dagens arbetsliv krävs välutbildade, yrkeskunniga och flexibla medarbetare.

Forskningen är multidisciplinär och måste innehålla en mängd ämnesområden

Arbetet blir alltmer distribuerat i tid och rum. På morgondagens arbetsmarknad kommer man inte att kunna söka jobb på samma sätt som idag

Dessutom sker genomgripande förändringar i arbetsorganisation och struktur - arbetet blir alltmer distribuerat i tid och rum. På morgondagens arbetsmarknad kommer man inte att kunna söka jobb på samma sätt som idag. Det gäller att i högre grad skapa jobb, starta eget och utveckla entreprenörskap.

Men hur ser det nu ut med den arbetslivsinriktade rehabiliteringen och kanske också lagstiftningen som skall värna den goda arbetsmiljön? Är den kanske mer anpassad till gårdagens arbetsliv än till den framtida arbetsmarknaden?

Genom inrättandet av centrumet här i Linköping och tillsättandet av professuren i arbetslivsinriktad rehabilitering hoppas Rådet för arbetslivsforskning på en god utveckling av området. Centrumet bör ges särskilt ansvar att följa och utvärdera nationell och internationell forskning avseende arbetslivsinriktad rehabilitering. Man bör täcka in alla områden som omfattar långtids-sjuka med alla olika diagnoser, alltså även psykosomatiska sjukdomar som utbrändhet. Till arbetsuppgifterna bör även höra att initiera forskning på "nya"

områden samt anordna seminarier på olika teman inom rehabiliteringsområdet. Till hjälp bör en särskild databas över skrifter om rehabilitering byggas upp och denna ska sedan kontinuerligt följas upp. Forskningen bör också belysa samspelet mellan olika myndigheter och aktörer, för att göra rehabiliteringen mer effektiv.

Förra året firade Rådet för arbetslivsforskning tjugofem år, vilket är ett moget steg för en myndighet som bara funnits i två år. Vad vi egentligen firade var tjugofem år av samhälleligt finansierat arbetsmiljöarbete från Arbetarskyddsfondens start 1972 över Arbetsmiljöfonden 1985 till Rådet för arbetslivsforskning 1995. Temat för olika konferenser och initiativ var ARBETETS FRAMTID - FRAMTIDENS ARBETE. Den utmaning jag nu ser framför mig är den arbetslivsinriktade rehabiliteringens framtid. Det är en utmaning som heter duga. Och där är jag förvissad om att Linköpings universitet med dess nya rikscentrum skall kunna göra betydande insatser. Men då gäller det att bryta rehabforskningens isolering och skapa en öppen dialog med annan arbetslivsforskning. Eftersom RALF också ger stöd till en särskild centrumbildning rörande människa, teknik och arbetsorganisation, CMTO, här i Linköping, så menar jag att förutsättningarna är särskilt gynnsamma här för en sådan dialog och ett sådant samarbete.